

ЕВОЛЮЦІЯ ЕСТЕТИЧНИХ ТА ІДЕЙНИХ ПОГЛЯДІВ ІРИНЕЯ ФАЛЬКОВСЬКОГО НА ПРИКЛАДІ ПОЕЗІЙ РАНЬОГО ТА ПІЗНЬОГО ПЕРІОДІВ ТВОРЧОСТІ

У статті проаналізовано декілька віршованих творів Іриней Фальковського з різних періодів творчості. Усі твори об'єднує використання античної топіки; для "шкільних вправ" періоду навчання характерний сильний вплив риторичної доктрини та імітація творчості античних авторів, насамперед "Енеїди" й "Георгік" Вергілія та лірики Горация. Аналіз пізніх творів російською мовою засвідчує прискіпливе редагування віршованих рядків. Латиномовні твори написані гекзаметром і дистихом елегійним, тоді як російськомовні – силабічним віршем.

Ключові слова: Іриней Фальковський, Києво-Могилянська академія, літературна творчість кінця XVIII – початку XIX ст. в Україні, класицизм, античні мотиви.

Myroslav Trofymuk. The evolution of Iryney Falkovsky's aesthetic and ideological views in his early and late poetry

The paper analyzes selected poems by Iryney Falkovsky from various periods of his creative work. In all those texts he makes use of antique topoi, though in his early poems we chiefly deal with "exercises" marked with strong influence of antique rhetoric and of the works of ancient Greek authors, preeminently of Virgil's "Aeneid" and "Georgics", as well as of Horace's poems. The analysis of Falkovsky's late works written in Russian shows multiple traces of meticulous editing of metrical lines. His Latin verses of that time are written in hexameters and elegiac distichs, whereas the Russian verses are predominantly syllabic.

Key words: Iryney Falkovsky, Kyiv-Mohyla Academy, Ukrainian literature at the turn of the 19th century, classicism, antique motifs.

Ім'я Іриней (Івана) Фальковського нині незаслужено забуто. Проте науковець, письменник, історик, математик, географ, астроном, ректор Києво-Могилянської академії, єпископ Чигиринський, Смоленський і Дорогобузький полишив цікаву літературну спадщину, яка збереглася в рукописах. Зрештою, маємо декілька друкованих видань Іриней Фальковського, передусім на богословську тематику [3, 559].

Що ж стосується суто літературної його спадщини, то її слід поділити на два періоди: "період навчання" – 1775/1776 – 1783 рр. та "російський період" – від 1783 р. і до кончини письменника 1823 р.

Віршовані твори Іриней Фальковського першого періоду зафіксовані в рукописному збірнику під розгорнутим титулом "Opera poetica, quibus elegiaci, heroici, saphici et jambici versus contineatur. A Joanne Falkovsky elaborati A[nn]o 1778" [див.: 6].

Саме 1778 р. Іван склав іспити у Пресбургській гімназії й переїхав до Пешту (сучасна Братислава; Пешт – нісецька назва цього міста), де, за планами його батька, мав продовжувати своє навчання в риторичному класі. Приїхавши до Пешту, Іван вступає до поетичного класу, але потім одразу переводиться в риторичний клас, як того хотів його батько. На титулці збірника рукою Івана Фальковського зроблено напис, який засвідчує відмінне володіння латинською мовою: “Spiciens librum, quisquis sis hunc, simul etiam / Auctoris nomen non dedignabere ocellis / Non trucibus toruis, hostilibus aut fugitiuis / Sed placidis, blandis, claris casusque videre. / Hic simul eiusdem cum nomine cerne laborem: Opera poetica, quibus elegiaci, heroici, sapphici et jambici versus continentur. A Joanne Falkovsky elaborati A[nn]o 1778”¹. Очевидно, що “Opera poetica” – типовий збірник так званих “шкільних вправ”, які були обов’язковими для кожного студента курсу поезики. Незважаючи на це, вірші засвідчують добру ерудицію автора.

Назва цього збірника вичерпно пояснює, як автор бачив його зміст. Opera poetica – “поетичні твори”, тобто вірші, поетичні твори. Далі перелічено віршові розміри, якими ці твори написані: “[versus] elegiacus ь elegēus (metrum)” – елегійний розмір, або ж елегійний дистих; “[versus] heroicus” – героїчний, або ж епічний розмір, тобто гекзаметр; “[versus] sapphicus” – малий сапфічний вірш; і “[versus] jambicus” – ямбічний вірш; “elaborati”, як можемо прочитати у словнику, – “детально опрацьовані, підготовлені, оброблені (стосується вірша, на відміну від “з’їмпровізовани”) Іваном Фальковським упродовж 1778 року”. Звернімо увагу: Фальковський засвідчує тут своє світське ім’я – Іван, адже чернечий постриг він прийме лише через дванадцять років – у 1786-ому. Тексти, поміщені в цьому збірнику, написані Фальковським у шкільний період, про що, крім дати, говорить нам латиномовна нотатка на титульній сторінці збірника: “Ad scholastica opera pertinet”².

У цьому збірнику поміщено цикл віршів “Descriptio quattuor temporum anni” – “Опис чотирьох пір року”, який складається із шести віршованих творів та “Oratio Godefredi ad Colomanum...”. У першому із шести віршів “Опису чотирьох пір року” автор порівнює перебіг чотирьох пір року зі зміною дня і ночі, чотири наступні – власне опис пір року. Шоста частина – “Argumentum” – підсумок, тобто епілог. Цікаво, що на полях при першій частині Фальковський малює деревце, візуалізуючи словесні образи весни. Іриней будує вірш доволі цікаво: на початку він задає тему всього твору, до того ж замість притаманної гекзаметричній поезії інвокації робить інший зачин – ствердний вислів про мудрість Бога-творця:

Мудрий Творець всіх речей і Владика небесного зводу,
Слушно чотири створив пори року, які справедливо
Можна, здається мені, порівняти з одним днем і ніччю.
Бо ж як від нас утече темна ніч і раненько зі сходу
Сонце виходить із вод океану на звичну орбіту
Й після міцного, спокійного сну й відпочинку нічного
Люд піднімається смертний, що звик до шоденної праці,
Й знову швиденько береться за діло із радісним серцем...³.

¹ Оглядаючи книгу, хто б ти не був, враз із іменем автора не зневажай ні суворими, ні ворожими ні похлихливими очима, тільки мирними, дружелюбними, чистими, які здатні оцінити це. І пізнай цю працю разом з іменем його: “Поезії, елегійні епічні сапфічні і ямбічні вірші детально опрацьовані Іринеем Фальковським в році 1778”.

² Належить до шкільних праць.

³ Тут і далі вірші Іриней Фальковського подаємо в перекладах Віталія Маслюка.

Фактично в зачині цього віршованого твору бачимо прозору метафору, де автор не лише порівнює рік – чотири пори – із добою (при цьому день у нього складається із трьох пір, а ніч – четверта пора, паралель до зими), але в підтексті маємо порівняння всього людського життя із одною добою та одним роком: топос швидкоплинності людського життя і спокійного, радісного прийняття життєвих перипетій – це один із найуживаніших топосів постренесансної літератури. Далі Іринею викладає своє бачення кожної пори року за чергою, починаючи, річ звісна, від весни. Сталим топосом античної міфології й поезії, а відтак і ренесансної, є й фраза “Surgit ab aequoreis undis sol” (Сонце виходить із вод океану). Вірш завершується повтором заявленої на початку теми – має циклічну будову.

Пишучи вірші, Іринею Фальковський використовує, звичайно, античні реалії: бачимо тут імена божеств римського пантеону Януса, Марса, Венери, Церери, Феба-Цинтія, Зефіра, Борея, Австра тощо. Ясна річ, описуючи пори року, було неможливо обійтися без топосів постренесансної поезії – реалій античної культури, що позначали початок року (бог Янус, звідки назва місяця січня – *januarius*, присвяченого цьому божеству), сонце (Феб), урожаю (богиня Церера), вітрів, які кожної пори дмуть то із заходу, то з півдня, то з півночі (Зефір, Австер, Борей). Наприклад, про початок весни:

...Aries cum sole micante coruscat,
Solis et aequator calido nimis uritur igne.
...В сонця проміннях сіяє сузір'я рогатого Овна,
Й сонце, піднявшись високо, сильніше вогнем припікає.

Про літо:

Cum flance Cereris vitalis dona videbis,
Ac Aries, Taurus, Gemini calido igne carebunt.
Саме тоді вже побачиш дари життєдайні Церери.
Овна сузір'я, Біка й Близнюків поступово холонуть.
Altera nunc sequitur pars vi revocabilis anni
Spicea serte gerens et fervida solibus aestas.
Huic aperit portam Cancer calido igne perustus,
Cum flavam Cererem gestans in vertice, multis.
Після красуні весни до нас літо приходить барвисте,
В пишних віночках з колосся у сьайві пекучого сонця,
Двері йому відчиняє Рака сузір'я спекотне.
Десь посередині літа іде золотава Церера.

Про осінь:

Tandem tardi gradus Cancer, Leo Virgoque signa
Igninoma peragrata rota Phebi rutilantis
Aestatis portam claudunt, tum definit illa
Regnare et sensim properans vasto evolat orbe.
Згодом повільно відходять сузір'я і Рака і Лева,
Й Діви, й вони, коли Феб Світлоносний мине їх, спекотних,
Літу зачиняють ворота, й тоді воно владу втрачає,
Небо безмежно-широке лишає і сходить з орбіти.
...nam aequator lustratur sole repent
Tempore eo, postquam Librae signum attigit ignis.
Саме в цю пору осінню освічує сонце екватор,
Бо до сузір'я Ваги підходить воно по орбіті.

Про зиму:

Mense Novembri, quando Cynthius Arcitenentis
Percurrit signum tenues secedit in auras.
А в листопаді, як мимо сузір'я Стрільця-луконосня
Пройде Феб-Кінфій, то осінь відходить у небо прозоре.
Dum placidum ver ingruit atque repellit
Crudelem brumam, quae Piscibus igne calenti
Allatis fugit et terrarum desertit orbem.
Потім іде вже весна чарівна й проганяє жорстоку
Зиму, яка, лише землю теплом обігріє сузір'я
Риб, починає тікати і світ наш земний залишає.

В останніх рядках, де згадано про сузір'я Риб, ідеться про завершення весни. Описи пір року побудовано так, що в кінці кожного опису подано астрономічну ознаку переходу в іншу пору року. Опис пори року починається теж із констатації астрономічної ознаки – проходження сонцем певного сузір'я. Отже, ці астрономічні описи немов пов'язують усі чотири описи пір року; опис зими завершується згадкою про сузір'я Риб, після нього за логікою розвитку сюжету “Опису чотирьох пір року” можна знову ставити опис весни. Таким чином, авторові вдалося добре відтворити у віршованій формі круговерть пір року у природі й навіяти цю ідею читачеві.

На прикладі цього твору бачимо, як Фальковському вдалося поєднувати свої наукові зацікавлення точними науками, зокрема астрономією, та поетичну творчість.

Тема всього циклу творів – виразна парафраза “Буколік” Вергілія. Фальковський добре знав творчість римського класика і вдало оперував цитатами з його творів; про це можемо скласти уявлення хоча б з того факту, що Іван не лише виконує “шкільні завдання”, обігруючи спадщину Вергілія, а й використовує цитати з його творів у приватному листуванні. Так, в одному з листів, адресованих його другові Андрієві Ставинському, бачимо епіграф з “Енеїди”:

Per varios casus, per tot discrimina rerum
Tendimus in Patriam, sedes ubi fata quietas ostendunt
[див.: 9, I, 204-205].
Стільки пригод перебувши і стільки напастей зазнавши.
Всі ми прямуємо в Лацій тепер, де нам доля вказала¹.

Про виразне наслідування Іваном Фальковським твору Вергілія говорить і Георгій Булашов: “В одному із шкільних чорновиків Івана Якимовича збереглися декілька віршів, написаних латинською мовою, які засвідчують добре знання автором творчості Вергілія й інших латинських авторів. Найважливіший і найкращий із цих віршів “Descriptio quattuor temporum anni” [1, 256-257].

Наголосимо, що у своїх віршованих творах Іриней Фальковський не обмежується наслідуванням творчості лише Вергілія. У творі “Mitescunt iam frigora et incipit esse ver” – “Слабнуть морози, наступає весна” виразно присутні ремінісценції з четвертої оди Горация до Сестія. Сестій був одним із консулів Рима часів Горация і його товаришем. “Soluitur acris hiems grata uice ueris et Fauoni” [див.: 8], – таким рядком розпочинає свою оду Гораций: “Слабне вже люта зима, вже провесна шле тепло й понову...” [цит. за: 2, 20]. Те, що Гораций умістив в один рядок, Фальковський передає двома:

¹Переклад Михайла Білика.

Advenit et gratum iam ver necnon peramoenum
Multa ferens secum commoda, multa bona” [8, 22].

Або в перекладі Віталія Маслюка:

Ось вже весна йде до нас, чарівна й зваблива красуня,
Вигоди різні несе й блага для смертних людей [5].

У Горація:

Ac neque iam stabulis gaudet pecus aut arator igni
nec prata canis albicant pruinis.
Рвуться отари з обор, плугатаря вогонь не вабить,
Сива паморозь лугів уже не сушить [цит. за: 2, 20].

У Фальковського:

Nec stant demissa in stabulis cervice capellae,
Nec niveo ut nuper prata liquore rigent [6, 22].
В стайнях нема тепер кіз, що голови вниз опускали,
Білі недавно луги скинули шату сніжну [5].

Крім циклу “Опис чотирьох пір року”, у збірнику “Opera poetica...” занотований іще один вірш Іринея Фальковського під назвою “Per angusta ad augusta” – “Через труднощі до вершин”. Цей твір присвячений дуже поширеній у постренесансній літературі темі поетичної творчості. Автор пише медитативний вірш, розмірковуючи в напівіронічному тоні про складнощі процесу творчості:

О Пієриди учені, священні богині поетів,
Чом полонив вас отой пагорб високий, стрімкий?
Саме чому лавроносні дівиці оселю обрали
Там, на вершині гори, лісом зарослій густим?
Надто вже доступ трудний до тих гір чарівних і приємних,
Де поселились усі дев'ять сестер аонід.
Музи, якби ви в звабливих лісах спорудили домівку,
Можна було б нам тоді легко добратись до вас.
Труднощів менше гірких довелося б поетам долати,
Тільки якби у лісах ваша оселя була.
Скільки-то поту проллється, аби досягти Гелікону,
Завжди непевність цей шлях робить надмірно важким.

Далі Іринея порівнює поетів, які намагаються здобути вершини Гелікону-поезії, із вояками та стверджує, що в цьому випадку сила нічого не вирішує. Більш того, він наголошує, що без таланту неможливо навчитися писати вірші: “Nec sinit, ut segnes operosa scientia mentes / Illustret longo, quae invenitur studio” – “Хор цей не дасть працелюбній науці, аби посилала / Світло лінивим умам, довго навчаючи їх”.

У другій частині вірша Іринея звертається з напутнім словом до початківців, з якими асоціює й самого себе (“Non bellatores, sed pavidiiuvenes. / Ast otiosa cohors illas depone querelas / Verbis auscultata, quae mihi habere lubet”. – “Ми – боязлива ще юнь / Тож, бездіяльна когорто, лиши нарікання даремні, Слухай, які я тобі маю сказати слова...”). Тут він висловлює декілька афористичних принципів:

Nemo otiosus adhuc caelos ascendit et illud
Verum est, quod nil dent absque labore dii.
Ще ось без праці ніхто із людей не піднявся на небо,
Також нічого не дасть людям без праці Господь.

Треба зауважити, що перекладач цього вірша українською мовою Віталій Маслюк дещо модернізував висловлювання Іринея: в оригіналі використано *dii* – дослівно “боги, божества”, тобто Фальковський не вживає це слово в розумінні християнського Бога; натомість В. Маслюк використав лексему “Господь”. Насправді в цьому вірші Іван Фальковський висловлює ренесансний принцип “*per aspera ad astra*”: добрий результат – це насамперед наслідок важкої, упертої праці, завзяття й таланту.

Уже при першому погляді на текст віршів “*Descriptio quattuor temporum anni*” впадає в око, що Іринеєм Фальковський укладав свої твори, дотримуючись усіх настанов щодо написання гекзаметра. Бачимо, що слова не завершуються в межах однієї віршової стопи (тобто вони переважно не трискладові): такий засіб називався *junctura rediunt* – поєднання стіп словами і вважався доброю рисою гекзаметрального рядка; крім того, бачимо, що думка переважно не завершується в межах одного віршового рядка, а немов перепливає з одного рядка до наступного. Така практика укладання вірша називалася *junctura versuum* – поєднання віршових рядків думкою; саме так радять писати віршовані твори гекзаметром автори всіх українських поетик, зокрема й Теофан Прокопович, у курсі якого теорія гекзаметра викладена дуже вичерпно [4, 65-69]. І хоча можна сумніватися стосовно того, чи Іван Фальковський у Києві (до виїзду в Угорщину, де й був написаний цикл “*Descriptio quattuor temporum anni*”) студіював поетику Теофана Прокоповича¹, усе ж він, як бачимо, ретельно дотримується теоретичних вимог, намагаючись укласти досконалі вірші. Це помітно і в тих творах, які написані елегійним дистихом. На противагу до гекзаметра, думка в дистиху має бути завершеною переважно в межах двовірша або чотиривірша. Саме це спостерігаємо у вірші “*Per angusta ad augusta*”.

Спадщина Іринея Фальковського містить і віршовані твори на історичну тематику. Один із них має назву “*Oratio Godefredi ad Colomanum transitum per Hungariam eidem negantem cum response Colomani ad imitationem Didonis responsoria oratiuncula concinnata pro examine Pestiensis Pashali elaborata*” – “Промова Ґотфріда до Коломана, який не дозволяв йому пройти через Угорщину, і відповідь Коломана, укладена як наслідування промови-відповіді Дідони, написана для Великоднього іспиту в Пешті” (написаний 1779 р., якраз у період навчання в тамтешньому університеті).

Як указує сам Іринеєм Фальковський, вірш “Промова Ґотфріда...” написаний як наслідування промови Дідони. З іменем Дідони пов’язані два твори античності: “Енеїда” Вергілія та “*Heroides*” – “Послання героїнь” Публія Овідія Назона. Один із творів Овідія – “*Dido Aeneae*” – “Дідона – Енеєві”. Проте за змістом цей твір Овідія явно не збігається із твором Іринея. Натомість оповідь Вергілія в першій книзі “Енеїди” про стосунки Дідони та Енея містить низку промов, зокрема дві промови Дідони. В одній із них (“Енеїда”, I, 615 – 630) ідеться про Енея: Дідона у відповідь на звернення героя коротко описує його походження і пригоди після зруйнування Трої.

¹ Поміж рукописами Іринея Фальковського наявний переклад російською мовою семи розділів поетики Теофана Прокоповича.

Інша промова (“Енеїда”, I, 561 – 578) – це відповідь Дідони у храмі на промову Іліонея. Оце і є той уривок з античного твору, наслідуючи який Іринею пише віршований твір “Промова Готфріда до Коломана”. Проте, як це було прийнято у класах поезики й риторики, Фальковський міняє тему твору, зберігаючи загалом ідею, риторичні засоби й – у цьому випадку – віршовий розмір – гекзаметр. Вірш написаний на історичну тематику, головним героєм, визначальною постаттю цієї поезії виступає Готфрід Булонський, герцог Нижньої Лотарингії, котрий був одним із керівників Першого хрестового походу в 1096 – 1099 рр.; інша ключова фігура, а саме співбесідник Готфріда – угорський король Коломан. Твір оповідає про момент, коли турки захоплюють Єрусалим і Готфрід іде відвойовувати місто, проте на шляху він стикається з угорським військом, котре не дає пройти йому через свою землю. Готфрід відправляє послів із завданням переконати Коломана, щоб той пропустив військо Готфріда через землі угорців. Посол використовує декілька риторичних прийомів: на початку він звертається до короля – володаря, далі до короля як християнина, тоді оповідає про захоплення Сіона “варварами”, про священну місію захисту знедолених і про те, що військо Готфріда, обороняючи справедливість, захищає також і Угорщину. Врешті посол просить Коломана не проливати більше крові, а висловити своє рішення: чи хрестоносцям дозволено буде йти далі до своєї мети, чи вони повинні повернутися назад. Угорський король у відповідь наголошує, що попередники хрестоносців знищили його державу, зруйнували міста й фортеці, проте заявляє, що пропустить їх лише за умови, якщо Готфрід принесе їм “оливкову гілку”, яка символізує мир. У цьому випадку Коломан обіцяє ще й надати Готфрідовому війську допомогу.

Читаючи й аналізуючи цей вірш – “шкільну вправу”, припускаємо, що він написаний саме під впливом навчання Івана Фальковського у класі риторики. Як було вже сказано, твір містить дві віршовані промови, укладені згідно з риторичними приписами, і висловлює християнську ідею “antemurale” (захисту християнської цивілізації від іновірної експансії). Можливо, тема вірша сигналізує також про зацікавлення Івана Фальковського історією Угорщини, що пізніше втілиться в “Описі Угорщини”.

Упродовж другого періоду творчості Іринею Фальковський писав віршовані твори близькою до російської мовою; тематика російськомовних віршів була переважно релігійною (багато з них були написані з приводу зображень на іконах), у ній простежуються риси медитативної поезії. Якщо для латинських віршів Іринею обирав дактилічний гекзаметр або елегійний дистих, найуживаніші розміри античної поезії, то російськомовні вірші написані силабічним віршем, найчастіше 13-складовим, котрий має перевернуту будову (6+7, а не 7+6, як звично) [7, 618].

На останній сторінці рукописного збірника із таблицями “Для сысканія начала утренней и конца вечерней зари в Киевѣ. 1798 іюня 19” записані два чорнові варіанти акровіршів, котрі так і називаються “Акростиhi для поправки”. Оскільки це чорновики, то, розшифровуючи їх, ми зіткнулися із труднощами, пов’язаними із визначенням остаточного варіанта тексту. Самі тексти записані на лівому боці листка, а справа, напроти деяких рядків, містяться альтернативні їх варіанти. Для зручності подамо обидва варіанти у вигляді таблиці.

№		Первісний варіант тексту (А)	Виправлення тексту (Б)
I.1	П	Парнас! Вѣнчайся ныне оливными вѣнками,	Парнасс Днѣпровыми объемлемый струями!
I.2		Гордясь, взноси чело, равняйся с облаками.	Свѣтись, вѣнчайся днесь оливными вѣнками,
I.3	А	Алмазною стезей к нам Аполлон спѣшит,	Арф звучных, нѣжных лир, и труб громчайший шум
I.4		С Богиней кроткой се! Как Феб с зарей блесит	Да движет и влечет в восторг всѣх смертных ум.
I.5	В	Веселье в их лицѣ, как свѣт планет сіяет,	Встречай Спѣши, о Кіевѣ десь, супругов предержавных
I.6		Но доблесть их души луч Феба затмѣвает	Украшенных вѣнцем высоким дѣл преславних
I.7	Л	Ликуй Піерид хор! И в твой священный (<i>лети фортуны</i> в) храм	
I.8		Отверзт да будет вход всем росским племенам (<i>Орфей и</i> <i>Амфион стремится к сим мѣ</i> <i>стам</i>)	
I.9	У	Умилен гдѣ Эфир, вихрь, бури поражает,	Ужасны бури бѣд замолкли се на вѣки,
I.10		И нѣжный зефир лиш цвѣточки лобизает.	И Павловых щедрот на нас любуются рѣки.
I.11	И	Из (<i>Из есперидских дров</i>) древ златых (<i>к нам</i>) в сей град Помона плод несет,	
I.12		(<i>Рукой</i>) Гиблейскій мед для всѣх с обилием (<i>тут</i>) ліет.	
I.13	М	Минерва Росская к нам обращая взоры	Іерихонских стен ты
I.14		Отрадой дух поит, как цвѣты роса (<i>как слезы цвѣт</i> <i>Авроры</i>)	Жребий (<i>испытает</i>) ощутиш
I.15	А	Архипелаг дрожит, а Бельтских вод берега	Коль силу ПАВЛОВУ (<i>бе-</i>
I.16		Явились в красотѣ, как злачные луга.	<i>зумно презирает</i>) еще уничижиш
I.17	Р	Рифейских гор верхи в весельи нам внимают,	Рыдай о гордый враг, цвѣтущу зря Россію,
I.18		вѣнчаясь крынами, вой вѣтров презирают.	И преклони твою (<i>ея</i>) пред вѣрным скиптром выю.
I.19	І	І на хребтѣ нам Днѣпр веселье с Павлом мчит,	Из стран же Росских свѣт спасенья возсіяет
			Іерихонских стѣн ты жребій очутиш(<i>испытает</i>)
I.20		На верх трофей, олив, нас Лавром мир дарит.	Коль скоро ПАВЛОВ скиптр луна твоя признает.

I.21	И	Источник радости и милости святыя	
I.22		Струями нынь льют нам ПАВЕЛ и МАРИЯ.	

II.1	П	Парнасску лиру взяв, пари на Пинд ты Муза,	
II.2		Воспой Сіонску пѣснь в знак мирна днесь союза.	
II.3	А	Архангельским трубам и гласам подражай,	
II.4		Вход ПАВЛОВ в Кіев град с МАРИЕЙ величай,	
II.5	В	Востав с одра Зевес, отверзши дверь широку,	
II.6		В полночный край гряди к Днепровому потоку.	
II.7	Е	Единых зрѣти ты Монархов тамо тщись,	
II.8		Их благоденствіе и Лавры их возвысь.	
II.9	Л	Ликующій в бронѣ и в мир таясь Марс священный	
II.10		Побѣды даруй им, геройством дух возжженный.	
II.11	И	И молніи носящѣ перуны им вручи.	
II.12		На супостатов ты их мышцу ополчи.	
II.13	М	Минерва Муз собрав кимвалы громку лиру,	
II.14		Вѣщайте: щастлив днесь, вѣщайте жребій міру.	
II.15	А	Архипелаг, зунд, Понт, Фригійски воды вняв	
II.16		Полночной славы гром, чудитесь страх пріяв.	
II.17	Р	Россійскій то Монарх четой соединенный,	
II.18		В священной лѣпотѣ и в бисер обличенный.	
II.19	І	Ідет через хребты шумящаго Днѣпра,	
II.20		Ревнуня славѣ он великого Петра,	
II.21	Я	Являет огонь любви геройським чадам славы	
II.22		Мір благоденствіе ліет в концы державы.	

Отже, ці два акровірші-присвяти написані традиційною силабічною системою віршування, римування парне, кількість складів у рядках нерівна й коливається між числами 10 та 13, а от акровірші в кожному з обох віршів, як видно з таблиці, занотовані в непарних рядках. Текст акронаписів такий: “ПАВЛУ И МАРИИ” та “ПАВЕЛ И МАРИЯ”.

Це зразки етикетної поезії, які були написані з приводу приїзду до Києва імператора Павла I та імператриці Марії. Цікаво, що саме в перших варіантах цих творів Фальковський застосовує значно більше метафор, епітетів, метонімії та алегорій, пов’язаних з античною міфологією, аніж у латиномовних, проте знімає цю топіку у виправлених версіях.

У першому ж рядку читаємо: “Парнас! Вѣнчайся ныне оливными вѣнками...”. Парнасом у давньогрецькій міфології називали гору, на якій проживали музи й Аполлон. Фальковський застосовує постійну метафору барокової літератури, порівнюючи із Парнасом Київ, який також, як відомо, розташований на певному підвищенні.

Як читаємо у віршовому рядку I.3A¹, Фальковський порівнює Павла I з Аполлоном – богом сонця, покровителем наук, мистецтв; уважалось, що сонячні промені – то золоті стріли, котрими він стріляє зі свого лука. Дружину Павла I Софію (Доротею Вюртенберзьку, котра після православного хрещення почала називатися Марією Федорівною) Фальковський називає “зорею”, а також “Богинею лагідною” (р. 3A) та ще “Минервою росскою” (р. 13A). Очевидно, письменник мав на увазі зорю Еос, сестру Геліоса-Феба (Феб – прикладка, яку бог сонця Геліос одержав, коли його почали ототожнювати з Аполлоном, починаючи від часів Еврипіда). Мінерва – римський відповідник грецької богині мудрості Афін, покровительки Афін – культурного осередку античної Греції (сова – символ мудрості, була її постійною супутницею), водночас і діви-воїна, сказати б, амазонки. Царська пара “спішить до нас алмазним шляхом” (курсив наш. – М. Т.). Природно, Фальковський наголошує, що члени імператорської сім’ї прекрасні фізично, як боги, проте їхні чесноти (“доблесть душ”) яскравіші від сонячного світла: “Но доблесть их души луч Феба затмѣвает”; більш того, у другому вірші Іриней звертається до Зевса, Марса та Мінерви, а також до хору муз (“Востав с одра Зевес, отверзши дверь широку...”; “Ликующий в бронѣ и в мир таясь Марс священный...”; “Минерва Муз собрав...”), щоб вони поспішали до Дніпра подивитися на імператорську сім’ю та щоб дарували їй перемоги й оспівували “щастлив днесь жребій міру”.

Цікаво, що Іриней використовує суміш античних реалій: у вірші наявні імена богів і грецького, і римського походження; видно, що в час Фальковського автори не дуже переймалися змістом і функціями конкретних божеств античного пантеону. Крім того, він суміщає античні й біблійні реалії, топоси й метафори, що було властивим бароковій українській літературі. У тексті бачимо й муз, і пієрид, хоча пієриди були дочками македонського царя Пієра, яких він назвав іменами дев’яти муз, а вони, запишавшись, вирішили позмагатися із музами в майстерності; за таке зухвальство музи перетворили їх на сорок. Те саме спостерігаємо й у інших рядках. “Умилен гдѣ Эфир, вихрь, бури поражает, / И нѣжный зефир лиш цвѣточки лобизает” (рр. 9-10A). Ефір – батько вітрів, асоціюється із верхніми шарами легкого, розрідженого повітря; можливо, у цьому уривку Фальковський хоче напроорокувати добру погоду в день приїзду поважних гостей, адже Зефір, один із синів Ефіра – східний вітер, асоціюється

¹Задля економії місця замість цитат уживаємо позначення наведених у таблиці віршових рядків, де римська цифра (I або II) означає номер вірша, арабська цифра/цифри біля неї – порядковий номер віршового рядка, а буквенні позначення (A або B) – первісний вигляд віршованого рядка або ж гіпотетично остаточний (записаний на чернетці справа). Курсивом позначено закреслені в оригіналі фрази.

зазвичай із легким спокійним вітерцем, проте тут закрадається дрібна неточність. До цього моменту автор дотримується грецької міфології, проте, за уявленнями греків, Зефір часто приносив із собою бурі й дощі; зазвичай трактування Зефіра як лагідного вітру було притаманне римській міфології. Зрештою, не відомо, чи ввійшли ці рядки до остаточного варіанта вірша, адже поряд бачимо виправленні рядки, в яких Іринею не застосовує тропів: “Ужасны бури бѣд замолкли се на вѣки” (І.9Б).

Це типові риторичні фрази, властиві для імперських ґратуляцій. Крім того – і для нас це особливо цікаво – у початкових рядках твору Іринею висловлене прохання прийняти й українців у “священний храм Російської імперії”: “И в твой священный (Ликуй, Пиерид хор, *лети фортуны в*) храм / Отверзт да будет вход всем росским племенам (*Орфей и Амфион стремится к сим мѣстам*)” (І.7-9А). Нагадаємо, що курсив у дужках – це первісний варіант тексту; отож виразно видно еволюцію тверджень автора вірша від абстрактних класицистичних словосполучень (Пиерид хор, лети в храм фортуны, Орфей и Амфион стремится к сим местам...) до декларації вірнопідданої позиції соборного ієромонаха Києво-Печерської лаври, а вже за неповний рік архімандрита, настоятеля Гамаліївського монастиря Чернігівської єпархії.

У наступних рядках вірша зображено “російський імперський рай” (І.9-22А); виправлений варіант (І.9-10Б, І.13-20Б).

Відчутно, що Фальковський, пишучи класицистичний твір, намагається використати можливості античної міфології, прагне наблизитися до творчості античних авторів, застосувати максимальну кількість художніх засобів з метою звеличення головних героїв з якнайбільшим пафосом, проте виникає враження, що він побоюється двозначного трактування певних цитат або вважає, що вони просто не будуть зрозумілими для пересічного реципієнта. Зрештою, не відомо, для чиїх вух чи очей готувалися ці вірші, автор виправляє конотаційно глибший образ “гесперійські дерева” на нейтральніший – “золоті дерева”, уникаючи небажаних асоціацій. Як відомо, у Саду Гесперид росли золоті яблука вічної молодості, Помона – римська богиня плодів, Гіблейський мед – метафора багатства й достатку; тут конотації позитивні, але Павло I на час написання листа мав уже 42 роки, тому зайві згадки про вічну молодість могли бути недоречними, окрім того, золоте яблуко з’являється в римській міфології ще й в негативному значенні: це так зване “яблуко розбрату”, котре Еріда кинула на весільному банкеті Пелея та Фетіди й котре спричинило сварку за право називатися “найгарнішою” поміж Герою, Афіною та Афродітою, що призвело до Троянської війни. Не відомо, чи саме із цих причин Фальковський робить наявні в рукописі виправлення.

Прикметно, що останній процитований рядок суголосний із завершальним рядком другого вірша: “Мір благоденствие ліет в концы державы” (ІІ.22А). Зважаючи, що образ “імператорських щедрот, які ллються із рогу достатку” (у автора – розгорнута метафора “Из древ златых в сей град Помона плод несет” (І.11А)) тричі зринає в тексті цього панегіричного вірша, очевидно, що це теж одна із тих основних ідей, на яких автор хотів заакцентувати: “И Павловых щедрот на нас ллются рѣки” (І.10Б).

У такому ж стилістичному плані зображає Фальковський моменти імператорського візиту у другому акровірші. Перший рядок одразу відсилає нас до звичних традицій античної поезії; звучить інвокація – звернення до музи: “Парнаску лиру взяв, пари на Пинд ти Муза...” (ІІ.1А).

Поет закликає муз “ликовать”, узяти “Парнаську лиру” й вознестися на Пінд (міфологічні володіння Аполлона на півночі Греції; метафорично – простори поезії). Очевидно, для підсилення ефекту Фальковський уживає тут назви аж

двох місцевостей, які в переносному значенні були “домом поезії” – це Парнас і Пінд, куди він, власне, і велить летіти музі. У наступних рядках неочікуваний поворот: автор удається до біблійних реалій і навіть наказує музі наслідувати ангельський спів (II.2-4).

У такому контексті імена Павло та Марія одразу зазвучали значно сакральніше, мимоволі виникають асоціації з Марією Магдалиною та апостолом Павлом. Невідомо лишень, про яку саме “мирну угоду” йдеться (вірш занотовано на останній сторінці рукопису, датованого 1798 роком, який містить математичні записки; отож він міг бути написаним будь-коли, проте саме в 1798 році Росія уклала антифранцузьку коаліцію з Англією, Австрією та Туреччиною).

Далі Іринею знову вдається до античних реалій і закликає Зевса прямувати з Олімпу до Києва, щоб подивитися, як монарша сім'я входить до міста (тут, можливо, наявна гра слів: невідомо, чи йдеться про єдність царської сім'ї, чи теж про її монаршу винятковість “Единых зрѣти ты Монархов”), і звеличити їхні особи (II.5-8А).

Після Зевса автор звертається до Марса – бога війни, щоб той дарував їм перемоги й укріпив їхній дух і тіло проти ворогів (II. 9-12А). Продовжуючи укладати акровірш, Фальковський використовує ім'я Мінерви, яка, зібравши муз, повинна оголосити епоху благоденства (II.13-14А).

У тексті Іринею образно окреслює межі імперії: на півночі – “береги Бельтських вод” (Бельтські води – протока поміж Північним і Балтійськими морями), на сході – “Ріфейські (Уральські) гори”, на півдні – “Архипелаг, зунд, Понт, Фригійські води” (Чорне й Середземне моря). Усі ці землі, за твердженням автора, “чудуються” (“...вняв / Полночной славы гром, чудитесь страх пріяв...”), спостерігаючи за діями імператора Павла I. У завершальних рядках автор з неймовірним пафосом возвеличує Павла I та його дружину, проводячи паралель із Петром I (II.17-22А).

Це завершення панегіричного вірша, очевидно, і є головною ідеєю, яку Іринею Фальковський хоче сугерувати читачеві або ж слухачеві цього твору. Аналіз тексту вкотре демонструє нам усебічну ерудицію автора, який в одному вірші зміг поєднати не лише поетичну майстерність, а й показав свої глибокі знання в царині античної міфології, історії, літератури, географії; окрім того, цікаво, як Фальковський синтезує тут античні мотиви із звичними біблійними топосами. На жаль, невідомо, коли і чи були ці поезії виголошені, який вигляд вони мали в остаточні редакції, але вважаємо, що ці твори гідно характеризують Фальковського як автора власне російськомовної етикетної поезії.

Щойно окреслена ідея могутності і всепереможності російських монархів конкретизується й уточнюється в занотованих паралельно з основним текстом виправлених/доданих рядках панегірика. Звернімося до цих альтернативних віршових рядків, якими автор хотів замінити написані або які повинні були доповнити зміст основного тексту.

Отож початок звучить так: “Парнас! Вѣнчайся ныне оливными вѣнками”. У виправленому варіанті Іринею, неначе уточнюючи, щоб у читача чи слухача не виникло сумнівів щодо того, про яке місто говорить автор, дещо міняє акценти й водночас знімає практично всі античні реалії (I.1-6Б).

Символічно, що рядок про Київ “Гордьясь, взноси, чело, равняйся с облаками” Фальковський замінює біблійною фразою “Свѣтись, вѣнчайся днесь оливными вѣнками”. Можливо, перший варіант видався йому занадто “патріотичним”? Символ оливкової гілки присутній в античній літературі: оливка – священний плід богині Афін, покровительки міста Афін, широковідомого центру культурного життя для цілої Греції, сова – птах Афін – символ мудрості. В античних греків оливка часто означала добрі новини; у Біблії це символ миру.

Далі Фальковський продовжує:

Ликуй Піерид хор! И в твой священный (*лети фортуны в*) храм
(*Орфей и Амфион стремится к сим мѣстам*).

Проте, зрештою, виправляє і другий рядок, цілком міняючи підтекст, про що вже йшлося:

Ликуй Піерид хор! И в твой священный храм
Отверзт да будет вход всем росским племенам.

Далі бачимо кардинальну заміну в основному тексті: замість I.9-10А Фальковський нотує новий текст:

Ужасны бури бѣд замолкли (*уж в Росс*) се на вѣки,
И Павловых щедрот на нас ліюются рѣки.

Як бачимо з рукопису, спочатку був варіант: “Ужасны бури бѣд замолкли уж в Росс[ии] (недописане й перекреслене. – М. Т.)”. Виглядає, що цей варіант був початково замисленим; водночас, як уже згадувалося, ота фраза “И Павловых щедрот на нас ліюются рѣки” (у різних варіантах), власне, і була засадничою ідеєю обох панегіриків: Іриней потребував рими до цієї другої фрази, що й зумовило редагування першого рядка.

Наступні рядки мають навіть три варіанти, з яких Фальковський мав намір вибрати найбільш влучний. У кожному з них урешті з’являється ім’я головного героя поезії:

И на хребтѣ нам Днѣпр веселье с Павлом мчит,
Наверх трофей, олив, нас Лавром мир дарит.

Окрім олив, з’являється в цих рядках, зрештою, передбачувана метафора лаврових листків. Другий варіант також не вирізняється яскравими художніми засобами:

Из стран же Росских свѣт спасенья возсіяет
Коль скоро ПАВЛОВ скиптр луна твоя признает.

У наступному варіанті, який за логікою мав би бути остаточним, зустрічаються біблійні ремінісценції:

Иерихонских стѣн ты жребій очутиш (*испытает*)
Коль силу Павлову (*безумно презирает*) еще уничижиш.

Нарешті, завершальні рядки відкривають нам імена головних героїв акровірша, осіб, для котрих, власне, і були написані ці вірші-присвяти:

Источник радости и милости святыя
Струями нынѣ лыют нам ПАВЕЛ и МАРИЯ.

Далі маємо альтернативний текст, який, властиво, не пов’язаний з основним. Можна ствердити, що це декілька ідей, які Іриней Фальковський записав, щоб не забути, можливо, з метою вкомпонувати пізніше у тканину віршів:

Іерихонских стен ты Жребий (*испытаеш*) ощутиш
Коль силу ПАВЛОВУ (*безумно презираеш*) еще уничижиш
Рыдай о гордый враг, цвѣтущу зря Россію,
И преклони твою (*ея*) пред вѣрным скиптром выю.
Из стран же Росских свѣт спасенья возсіяет
Коль скоро ПАВЛОВ скиптр луна твоя признает.

Це типові гіперпатетичні констатації, властиві імперським гратуляціям. Іринеї Фальковський же виступає тут як вірнопідданий ідеолог імперської політики Росії.

Не знаємо достеменно, чи ці два вірші були двома варіантами одного й того ж вірша, чи це мали бути два абсолютно різні твори, бо образи в обох віршах суголосні. Таке враження, що другий вірш – це вже чистовий варіант першого, хоча сама назва “Акростиhi на поправку” спонукає думати, що йдеться таки про два різні твори.

Порівнюючи тексти різних періодів творчості Фальковського (кажучи образно, коли він був ще Іваном та коли вже став Іринеєм), бачимо виразні спроби прискіпливого редагування текстів у пізній період творчості. Звичайно, ранні тексти писалися легше, аніж акровірші монаршим особам. Проте цікавий і той факт, що Іринеї Фальковський обирає віршову форму залежно від мови написання твору: латиномовні твори написані гекзаметром або ж елегійним дистихом, слов'яномовні – силабічними віршами з парним римунням.

Вірші Фальковського різних періодів творчості засвідчують добре оволодіння віршотворчою технікою, глибоку ерудицію автора, насамперед у царині античної літератури. Текстологічний аналіз чорнових зарисовок демонструє нам намагання не просто укласти текст “для випадку” з набору готових риторичних кліше, а прискіпливу працю з метою усунути всі можливі двозначності, довести текст до довершеності й висловити ті ідеї, які автор уважав найбільш значущими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булашев Г. Преосвященный Иринеи Фальковский епископ чигиринский // *Труды Киевской духовной академии*. – 1883. – №6.
2. *Горацій*. Твори / Квінт Горацій Флакк [пер. з латинської А. Содомори]. – К.: Дніпро, 1982.
3. *Кієво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст.*: Біобібліографічний словник: Енциклопедичне видання. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001.
4. Трофимук М. Поетика епохи Мазепи: Монографія. – Львів: СПОЛОМ, 2009. – 224 с.
5. *Фальковский Иринеи*. Поетичні твори / Пер. з лат. В. Маслюка // Архів автора.
6. *Фальковский Иринеи*. Сборничекъ, с надписью Иренея Фальковского “Ad scholastica opera pertinet”, – рукопись в косую осьмушку, на 112 листкахъ // *Институт рукописів НБУ ім. В. Вернадського*. – ДА №699 (621). – Л. 1-14.
7. Шевчук Валерій. Муза роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: У 2 т. – К.: Либідь, 2005. – Т. 1. – 726 с.
8. *Horatius*. Carminum liber primum / Quintus Horatius Flaccus. – Режим доступу до джерела: <http://www.thelatinlibrary.com/horace/carm1.shtml>
9. http://www.ae-lib.org.ua/texts/vergilius_aeneis_ua.htm

Отримано 1 листопада 2012 р.

м. Львів